

Necessity of re-correction of Majalis al ushshaq

Sayyed Mehdi Zarghani*
Mehdi Yeilaghi**
Mohammad Ja'far Yahaghi***

1. Abstract

Majalis al -ushshaq attributed to sultan Hussein Bayqara, is a Tadzkerah with focused on carnal love. Its compilation ended in 909 Ah. This work was edited, and published in 1996 (1375 Ah) by Gholamreza Tabatabaei Majd. TabatabaeiMajd's Printing is the first edition of Majalis al – ushshaq, so he always has accomplishments. But the lack of access to authentic manuscripts and the lack of attention to the scientific principles of critical correction led to slippage in it, and consequently, it does not have sufficient scientific credence. Regarding the Newly discovered manuscripts of Majalis al – ushshaq and the defects of the previous correction, it seems necessary to re-correct it. The present article tries to prove this necessity by introducing the work and the olden manuscripts of it and the review of TabatabaeiMajd's printing. For this purpose, after the introduction of the work, its position and value in Persian language, the author of the book, and the critique of the comments on the assignment of the work to the author, the previous publications of the work were introduced. The research has shown that Majalis al ushshaq has been published five times, printed four times in lithography and one time in printed form. The review of the only print of the book showed that there were three kinds of errors: correction's structural defects, errors due to Precision and negligence in writing, errors in the text of the Majalis al ushshaq.

2. Introduction

Majlis al_ushshaq have always been a topic of discussion in many ways; From its strange content that elicited a variety of reactions; Until its author, who was hiding behind a veil of ambiguity; And to the many paintings that have been drawn in different historical periods; And numerous and disparate manuscripts of it in major libraries around the world.

And what is the main purpose of the author to compilation of such a book in the literary center of Herat is one of the main issues of the work. If We don't count the numerous stone prints of the Majles, the correction of Gholamreza TabatabaiMajd is the first and only critical print of the work.

But, considering the finding of older manuscripts as well as the errors found in its single print edition, it is necessary to re-correct the book.

In this article, we disuse about the book's author and the faults which was found in printed book. In introduction and termination of work the author's name is given: Sultan Husseyn ibn Sultan Mansur ibn Bayqara ibn UmarShaykh ibn Teymur Kurkan, but Babur attributed it to Kamalodin Husseyn Gazurgahi without any Documentary. Also, other scholars have different ideas about author of the work.

Also, Majalis al-ushshaq have many manuscripts in library and museum around the world. Until now We find 45 manuscript of it, which some of them have miniature painting and well-decoration. This manuscript never seen and used before in previous correction of work,

* Professor, Department of Persian language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

** Ph.D. student, Department of Persian language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

*** Professor, Department of Persian language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

accordingly using non-authentic and recent manuscripts has led to several mistakes. It is therefore necessary to review.

3. Material & Methods

This research is based on library materials and comparative method. In this article we first address the author's issues. Who the author is and what comments there are about it? Then we showed how not having a purged and authentic text of the work can increase the ambiguity around the author. Finally, while enumerating the errors and deficiencies found in Majalis al-ushshaq's earlier correction and printing, we suggested the necessity of re-correction of it.

We have used these manuscripts in the present text to compare with printed version:

- Manuscript No: 5-6083 Iran National library. Dated 961 Ah.
- Manuscript No: 2715 Malek Library and museum. Dated 972 Ah by DUST MOHAMMAD KATEB.
- Unlisted Manuscript Dated 972 Ah. in Afghanistan National Archive by Mahmud ibn Mirak Dargazini.
- Manuscript No: 667 Hakim Ughlo library in Turkey. Dated 982 Ah. by Kamal ibn Shams u-din qahir.
- Manuscript No: 4211 Nuruosmaniye library in Turkey. Dated 987 Ah.

4. Discussion of Results & Conclusions

In this article, we examined TabatabaiMajd's correction of the Majalis al-ushshaq in order to prove the necessity of re-correction of it by revealing its errors and deficiencies. For this purpose, after briefly introducing the work, the author's, earlier editions of the work, and the basiss manuscripts of the TabatabaiMajd's correction, we introduced our newfound Manuscripts And used them as a tool for measuring and identifying previous printing errors. thus, we have classified the previous published errors into two general sections: errors resulting from not having the original and valid manuscripts; errors resulting from Print and related issues, and a few subdivisions such as: deficiencies, indexing errors, Incorrect headings, slips in recording numbers and dates.

As a result, due to the many errors found in the book and the aesthetic and semantic transformation of the work, Revising and re-correction of it, is necessary and inevitable.

5. Keywords

correction - Majalis al ushshaq - carnal love – sultan Hussein Bayqara - Tadzker

References

- Awhadi Balayani, T. (2011) *عرفات العاشقين و عرصات العارفين* [Arafat ul-Asheqin va Arasat ul-Arifin]. Correction: Zabihollah Sahebkar, Ameneh Fakhr Ahmad. MiraseMaktoob Research institute. V 6.
- Babur, Z. (1930). *تجارب الملوك (ترجمة توزک بابری)* [Tajarib Al-Molluk]. Translator: AbdolRahim Khankhanan (1619). Mumbai: publisher: Mirza Mohammad Shirzai (MalekolKottab).
- Barkov, A. (1948). «علیشیر نواهی، به مناسبت جشن پانصدساله تولد او» [Alishir Navaei – on the occasion of his 500th birthday]. Translator: Valiollah Shadan. JahaneNo. NO 11. Sep 1948. V 3. p 230-260.
- Bayqara, S. (1503). Majalis al-ushshaq. Tehran: Iran National Library. No 5-6083 [manuscript]. Dated 1554.
- -----, Majalis al-ushshaq. Tabriz: Tabriz National Library. No 3195. [manuscript]. Dated 1905.

- -----. Majalis al-ushshaq. Tabriz: Tabriz National Library. No 3180. [manuscript]. 19th century.
- -----. Majalis al-ushshaq. Turkey: Hakim ughlo Library. No 667. [manuscript]. Dated 1574.
- -----. Majalis al-ushshaq. kabul: National Archive of Afghanistan. No -. [manuscript]. Dated 972.
- -----. Majalis al-ushshaq. Tehran: Sepahsalar Library. No 2715. [manuscript]. Dated 972.
- -----. Majalis al-ushshaq. Turkey: Nuruosmaniye Library. No 4211. [manuscript]. Dated 1554.
- -----. Majalis al-ushshaq. (1870). [stone print]. India: Lucknow.
- -----. Majalis al-ushshaq. (1876). [stone print]. India: -.
- -----. Majalis al-ushshaq. (1898). [stone print]. India: Kanpur.
- -----. Majalis al-ushshaq. (1898). [stone print]. India: Nawal Kishore.
- PoorJavadi, N. (2007). *زبان حال در عرفان و ادب فارسی* [language of present in mysticism and persuan literature]. Tehran: Hermes.
- PoorJavadi, N. (2010). «سلطان سنجر در زیر پل؛ تأملی در مینیاتور مجالس العشاق» [the king Sanjar under the bridge: thoughts on Majalis al-ushshaq Miniature]. *Gozareshe Miras*. V 2nd. 4th year. No 35. October 2009. P 15 – 17.
- Jami, N. (1991). *نفحات الانس من حضرات القدس* [Nafahat ul- ‘Uns Men Hazarat al- Qods]. Correction: Mahmood Abedi. Tehran: Ettelaat.
- Kashi. T. *خلاصه اشعار و زیاده افکار* [Kholasat -ul Ashar va Zobdat -ul Afkar]. Tehran: Parlimant Library and Museum. No 44636/272. [manuscript]. Pillar 1. V 1.
- Khoshgoo, B. (2010). Correction: Sayyed Kalim Asghar. Tehran: Parlimant Library and Museum. V 2.
- ZakavatiGharagozloo, A. (1991). «تحلیلی بر کتاب مجالس العشاق» [An analysis on Majalis al-ushshaq], *Iaslamic researches*. No 1. P 221-231.
- Roshan, M. (2008). *فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی جمعیت نشر فرهنگ رشت* [catalog of manuscripts of public library Jameyat Nashre Farhang of Rasht]. Tehran: MiraseMaktoob Research institute.
- Gazurgahi, K. (1996). Majalis al-ushshaq. Correction: Gholamreza TabataeiMajd. Tehran: Zarrin.
- SammirzaSafavi. (2005). *تحفه سامی* [Tohfe Sami]. correction: Roknodin Homayoonfarokh. Tehran. Asatir.
- Sajjadi, J. (1994). *فرهنگ و معارف اسلامی* [Islamic Culture and education]. V 1. Tehran: Kushesh.
- Shabankareei, M. (1997). *مجمع الانساب* [Madjma -ul Ansab]. Correction: Hashem Mohaddes. Tehran: AmirKabir. V 2.
- Shamisa, S. (2002). *فارسی شاهدبازی در ادبیات* [sodomy: based on Persian language]. Tehran: Ferdows.
- Tehrani, Sh. (1976). *الذریعه الی تصانیف الشیعه* [Az-Zaree’a]. Beirut: DarolAzwa. 2nd edition.
- FotuhiRudmajani, M. (2016 a). «معمای نویسنده مجالس العشاق» [the riddle of Mjalis al-ushshaq]. *Ayeneh miras*. 14th set. No 59. Winter and summer. P 35-52.

- FotuhiRudmajani, M. (2016 b). *صدسال عشق مجازی* [one hundred years of carnal love]. Tehran: Sokhan.
- Qazvini, S. (2013). *تصحیح کتاب مرآة الاخلاق و تحقیق درباره آن* [Correction of Mer'at ul-Akhlaq and research about it]. Correction: Hanie AsadPoor fa'al Mashhad. Mashhad: Master thesis in faculty of humanity and literature. Ferdowsi university.
- Navaei, A. (2000). *رجال حبیب السیر* [index of personal name of Habib al-siyar]. Tehran: Society for the Appreciation of cultural works and dignitaries.
- Noshahi, A. (2012). *کتابشناسی آثار فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) از ۱۱۶۰ - ۱۳۸۶ ه. ش* [A bibliography of Persian printed works in subcontinent]. Tehran: MiraseMaktoob Research institute. V 4.
- Noshahi, A. (2001). *احوال و سخنان خواجه عبیدالله احرار* [Khaje Ubaidollah Ahrar's moods and words]. Tehran: Markaze Nashre Daneshgahi.
- Majlesi, M. (1984). *ترجمه بحار الانوار: قسمت سوم از جلد پانزدهم* [Translation of Beharol Anwar: part 3 v 15th]. Translator: Abolhasan Musavi Hamedani. Tehran: Library of Valiasr Musque. V 2.
- Vasefi, Z. (1970). *بدایع الوقایع* [Badaye' al- waqaye']. Correction: Alexander belderov. Tehran: Iran culture institute.
- ValehEsfahani. M. (2000). *خلد برین، روضه های ششم و هفتم (تاریخ تیموریان و ترکمانان)* [Khold -e Barin, rowza 6th and 7th]. Correction: Hashem Mohaddes. Tehran: MiraseMaktoob Research institute.
- ValehDaqestani, A. (2012). *تذکره ریاض الشعراء، روضه الالف* [Tazkera RiazoSho'ara, rowzat ul-alef]. Correction: Abolqasem Radfar & Gita Ashidari. Tehran: Humanity and cultural studies institute.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (علمی- پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره اول (پیاپی ۴۵)، بهار ۱۳۹۹، صص ۴۱-۵۸
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۴/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۸/۶

ضرورت تصحیح دوباره مجالس العشاق

مهدی ییلاقی* - سید مهدی زرقانی** - محمدجعفر یاحقی***

چکیده

مجالس العشاق، منتسب به سلطان حسین بایقرا، تذکره‌ای با محوریت عشق مجازی است. تألیف آن در سال ۹۰۹ هجری قمری به پایان رسیده است. این اثر در سال ۱۳۷۵ به اهتمام غلامرضا طباطبائی مجد تصحیح و چاپ و منتشر شد. چاپ طباطبائی مجد نخستین چاپ حروفی مجالس العشاق است؛ بنابراین همواره از فضل تقدم برخوردار است؛ اما نبود دسترسی مصحح به دست‌نویس‌های معتبر و اقدام اثر و کم‌توجهی به اصول علمی تصحیح انتقادی موجب شده است لغزش‌هایی در آن راه یابد و در نتیجه اعتبار علمی کافی نداشته نباشد. با توجه به نسخه‌های نویافته از مجالس العشاق و نقص‌های تصحیح پیشین، تصحیح دوباره آن ضروری به نظر می‌رسد. نویسندگان این مقاله می‌کوشند این ضرورت را با معرفی اثر و نسخه‌های اقدام آن و نقد چاپ طباطبائی مجد به اثبات برسانند. بدین منظور پس از معرفی اثر، جایگاه و ارزش و اهمیت آن در زبان فارسی، معرفی مؤلف کتاب و نقل و نقد اظهارنظرهای بیان‌شده درباره انتساب اثر به مؤلف، به معرفی چاپ‌های پیشین اثر پرداخته شد. مجالس العشاق تاکنون چهار مرتبه به صورت چاپ سنگی و یک مرتبه به صورت حروفی به چاپ رسیده است. بررسی تنها چاپ حروفی اثر نشان داد سه نوع خطا در آنها راه یافته است: کاستی‌های ساختاری تصحیح، خطاهای ناشی از کم‌دقتی و سهل‌انگاری در نگارش، خطاهای وارد شده در متن مجالس العشاق.

واژه‌های کلیدی

تصحیح؛ مجالس العشاق؛ تذکره؛ عشق مجازی؛ سلطان حسین بایقرا

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران mehdi.yeilaghi@mail.um.ac.ir

** استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران (نویسنده مسؤل) zarghani@um.ac.ir

*** استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران ferdows@um.ac.ir

مقدمه

مجالس‌العشاق پیوسته از جنبه‌های مختلف محل بحث و گفت‌وگو بوده است؛ محتوای عجیب آن که واکنش‌های متنوعی برانگیخته (رک: شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۸۵؛ فتوحی، ۱۳۹۵ ب: ۴۰؛ جامی، ۱۳۷۰: چهل و چهار)؛ مؤلف آن که در پس پرده‌ای از ابهام رخ نهان کرده، نگاره‌های متعددی که در دوره‌های تاریخی مختلف بر آن نقش خورده است و نسخه‌های متعدد و ناهمخوان آن در کتاب‌خانه‌های بزرگ جهان از جمله این موارد است. این موضوع که هدف مؤلف از تألیف چنین اثری، آن هم در کانون ادبی هرات چیست از مسائل اساسی این اثر است. بدون در نظر گرفتن چاپ‌های متعدد سنگی مجالس‌العشاق، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد نخستین و تنها چاپ انتقادی این اثر است؛ اما با توجه به پیداشدن نسخه‌های خطی کهن و نیز خطاهای راه‌یافته در یگانه چاپ حروفی آن، تصحیح دوباره کتاب ضروری می‌نماید.

پیشینه پژوهش

پیشتر، محققان بر ضرورت تصحیح دوباره و چاپ انتقادی متن تأکید کرده‌اند؛ ذکاوتی قراگوزلو (قراگوزلو، ۱۳۷۰: ۲۲۰) «جای یک چاپ انتقادی و پاکیزه از این کتاب» را خالی می‌بیند. پورجوادی یک‌جا به «مغلوط‌بودن تصحیح غلامرضا طباطبایی» (پورجوادی، ۱۳۸۵: ۲۲۰) اشاره داشته است و در جای دیگری (همان، ۱۳۸۸: ۱۷) از اینکه تصحیح انتقادی مناسبی از کتاب در دست نیست، اظهار تأسف می‌کند. فتوحی (۱۳۹۵ الف: ۳۶) تصحیح نامبرده را «آکنده از خطاهای مطبعی» می‌بیند. با وجود این تاکنون پژوهش مستقلی درباره تصحیح این اثر و ضرورت انتشار دوباره آن صورت نگرفته است.

روش پژوهش

در این مقاله، ضمن بررسی انتقادی تصحیح موجود، به معرفی اجمالی اثر و نویسنده آن و نیز معرفی نسخه‌های خطی قدیم و نویافته آن خواهیم پرداخت. روش پژوهش کتابخانه‌ای است و داده‌های مقاله از نسخه‌های خطی و منابع چاپی گردآوری شده است.

بحث اصلی

معرفی اثر

مجالس‌العشاق نخستین تذکره‌ای است که با محوریت عشق مجازی تدوین شده است. در این اثر، شرح حال مختصری از زندگانی و مناقب هفتاد و چند شخصیت برگزیده از میان شخصیت‌های مذهبی و دینی، چهره‌های داستانی و اسطوره‌ای، پادشاهان نامی و نیز شخصیت‌های تاریخی به شیوه تذکره‌الاولیاء عطار در هفتاد و چند مجلس تحریر شده است. مجالس آن در نسخه‌های خطی مختلف بین ۷۲ تا ۷۷ مجلس نوسان دارد. عشق نقطه مشترک در هم‌وندی و هم‌آیی این چهره‌ها در این اثر است؛ مؤلف اثر برای هر کدام از این چهره‌ها یک یا چند معشوق نام برده و مختصری از ماجراهای عاشقانه آنها را به تصویر کشیده است. چهره‌های حاضر در این تذکره، همگی پایگاه مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مقبولی در جامعه آن روزگار دارند.

استنساخ، انتشار و پراکندگی نسخه‌های این اثر در جغرافیاهای مختلف و در زمان‌های مختلف بیانگر اقبال و توجه به این اثر است. از این اثر تاکنون حدود ۴۵ دست‌نویس در کتابخانه‌ها و موزه‌های جهان شناسایی شده است. نگاهی

اجمالی به ترقیمه نسخه‌هایی که در دست نگارندگان است، نشان می‌دهد که حوزه نفوذ این اثر از هرات تا شیراز و تا مکه و قسطنطنیه و شبه‌قاره گسترده است. برخی از این نسخه‌ها مصور و مذهب است؛ آنها که غالباً برای شاهزادگان صفوی و یا به سفارش دربار عثمانی ساخته و پرداخته شده است، ارزش هنری و مردم‌شناختی بالایی دارد. تصاویر این نسخه‌ها با رویکردی واقع‌گرایانه ترسیم شده است. به‌همین سبب، نمونه‌های جامعه‌شناختی ارزشمندی برای تحلیل زندگی مردمان آن روزگار به شمار می‌رود. در این تصاویر، می‌توان زندگی روزمره مردم عصر صفوی، صحنه‌هایی از سماع صوفیه به همراه مغنیان و نوازندگان و سازهای مختلف آنها، صحنه‌هایی از گروه قلندران، باده‌خواری در دربار و دشت و دمن و حتی صحنه‌های ناخوشایندی از پوست‌کندن، بر دار آویختن و غرق‌کردن افراد را مشاهده کرد.

افزون بر موارد یادشده، *مجالس‌العشاق* از نظر تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم بر آثار پس از خود و مرجع بودن برای نویسندگان متعدد دارای اهمیت است؛ برای نمونه، تقی‌الدین کاشی (فوت ح ۱۰۲۴ ق) در *خلاصه‌الاشعار* (کاشی، سده ۱۱ ق: گ ۳ ر) بخش‌هایی از *مجالس‌العشاق* را عیناً نقل کرده است؛ صفی بن ولی قزوینی (فوت ح ۱۰۹۰ ق) در *مرآة الاخلاق* (تألیف ۱۰۷۴ ق) مطالبی از *مجالس‌العشاق* آورده (قزوینی، ۱۳۹۲: ۱۵۶) و تذکره‌نویسانی چون واله داغستانی در *ریاض‌الشعرا* (واله داغستانی، ۱۳۹۱: ۱۵)، امین‌احمد رازی در *هفت اقلیم* (تألیف ۱۰۰۲ ق)، بلیانی در *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین* (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳۷۶۲) و بندر ابن داس در *سفینه خوشگو* (خوشگو، ۱۳۸۹: ۷۰۵) مطالبی از *مجالس‌العشاق* نقل کرده‌اند.

نسخه‌ها و چاپ‌ها

این کتاب تاکنون پنج بار چاپ شده است؛ چهار نوبت آن سنگی است که برخی با تقریظ محمد ظهیرالدین‌خان بلگرامی به چاپ رسیده است: اولی در ۱۸۷۰ میلادی به خط میرزا محمد شیرازی در لکهنو؛ دوم در ۱۸۷۶ میلادی که محل چاپ نامعلوم است؛ سوم در ۱۸۹۷ میلادی به دست کان‌پور و چهارمی در فوریه همان سال در نول‌کشور (به نقل از نوشاهی، ۱۳۹۱: ۱۴۱۰). تنها چاپ حروفی آن با تصحیح غلامرضا طباطبایی‌مجد (۱۳۷۵) روانه بازار کتاب شده است. آن‌طور که خود مصحح محترم مشخص کرده‌اند، دست‌نویس‌های ایشان عبارت است از: نسخه شماره ۳۱۸۰ اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی به کتابخانه ملی تبریز، بی‌تا و بی‌کا با خط نستعلیق؛ نسخه شماره ۳۱۹۵ اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی به کتابخانه ملی تبریز، مورخ ۱۲۸۳، به خط داود بن احمد حسینی حسنی، خط نستعلیق شکسته و نسخه چاپ سنگی طبع ۱۲۸۷.

در این نوشتار نسخه‌های ذیل را پیش چشم داشته‌ایم: نسخه شماره ۶۰۸۳-۵ کتابخانه ملی ایران، کتابت ۹۶۱ ق؛ نسخه شماره ۲۷۱۵ کتابخانه و موزه ملک، کتابت ۹۷۲ ق و کاتب آن دوست محمد کاتب؛ نسخه [فهرست‌نشده] آرشیو ملی افغانستان، کتابت ۹۷۲ ق و کاتب محمود بن میرک درگزینی؛ نسخه شماره ۶۶۷ کتابخانه حکیم‌اوغلو ترکیه، کتابت ۹۸۲ ق و کاتب: کمال بن شمس‌الدین قاهر؛ نسخه شماره ۴۲۱۱ کتابخانه نورعثمانیه ترکیه، کتابت ۹۸۷ ق.

مسئله مؤلف

مؤلف *مجالس‌العشاق* کیست؟ این نخستین پرسشی است که پیش روی پژوهشگر قرار می‌گیرد. متن صریح کتاب نویسنده آن را «سلطان حسین بن سلطان منصور بن بایقرا بن عمر شیخ بن تیمور کورکان» (حک: ۸۷۳-۹۱۱ ق) معرفی می‌کند. علاوه بر آن، شواهد درون‌متنی بسیاری نیز در تأیید این نظر دیده می‌شود؛ در مجلس هفتم کتاب که به ذکر امیر علیشیرنویایی اختصاص دارد، نویسنده درباره خود و ارتباطش با امیر علیشیر اینگونه سخن می‌گوید: «در ایامی که

برحسب تقدیر امر سلطنت بدین آتش عشق افروخته تفویض یافته بود و آفتاب دولت روزافزون از مطلع اقبال بر آیینۀ استعداد این سوخته تافته، هر چیز که مطلوب مشارالیه بود، به ادنی التفاتی او را از پرده غیب روی می‌نمود» (بایقرا، گ ۲۰۵ پ). در نقل قول ذکر شده، نویسنده *مجالس‌العشاق* به صراحت به سلطنت خود اشاره کرده و این شاهی است بر اینکه مؤلف کتاب خود سلطان حسین بایقراست. سام‌میرزا صفوی (۹۲۳-۹۸۳ ق) نیز در تذکره *تحفه سامی* کتاب را از آن بایقرا می‌داند: «در خوش طبعی و هنروری او احدی را اختلافی نه و طبیعت و سلیقه نظم از رساله *مجالس‌العشاق*، که رقم زده کلک بیان آن سرور باستحقاق است، معلوم می‌توان کرد» (سام‌میرزا، ۱۳۸۴: ۱۵). بندر ابن داس خوشگو هم با استناد به نام سلطان حسین بایقرا، به این اثر ارجاع می‌دهد: «و نیز این رباعی که در دفتر اول به نام یکی از بزرگان قدیم نوشته و در قسم اول این دفتر نیز به موجب نوشته محمدرضا صاحب، مؤلف *مرآت جهان‌نما* به نایکی تورانی جغتای، سمت ارقام یافته، در *هفت اقلیم* به نام مقصود مذکور دیده شده، والله اعلم... اما فقیر گمان غالب دارد که از او نیست. چه سلطان حسین میرزای بایقرا که از او بسیار پیشتر بوده، در *مجالس‌العشاق* به نام بزرگ قدیم نوشته است» (خوشگو، ۱۳۸۹: ۶۴۲).

نخستین کسی که در انتساب این اثر به سلطان حسین بایقرا تشکیک روا داشت، ظهیرالدین بابر (۸۸۸-۹۳۷ ق)، مؤسس امپراتوری مغولی هند و از نوادگان تیمور، بود که در *بابرنامه* که به *واقعات بابری* و *توزک بابری* هم شهرت دارد، در این مسئله شبهه افکند. ظهیرالدین نویسنده کتاب را امیر کمال‌الدین حسین بن مولانا شهاب‌الدین اسماعیل طبسی گازرگاهی می‌داند (بابر، ۱۳۰۸: ۱۱۲) و پس از او خواندمیر بر همین طریق می‌رود که *مجالس‌العشاق* «در سلک مؤلفات امیرکمال‌الدین حسین گازرگاهی انتظام یافته است» (نوایی، ۱۳۷۹: ۱۸۳). برخی دیگر از محققان نویسنده را کمال‌الدین حسین فنایی دانسته‌اند؛ مثلاً شیخ آقابزرگ طهرانی در *الذریعه*، *مجالس‌العشاق* را چنین معرفی کرده است: «*مجالس‌العشاق المنسوب الی السلطان حسین میرزا بایقرا (المحرم ۸۴۲-۹۱۱) بن السلطان غیاث‌الدین منصور (م: ۸۴۹) بن الامیرزاده حسن بن عمرشیخ بن الامیر تیمور کورکان. و الصحیح مؤلفه امیر کمال‌الدین حسین بن شهاب‌الدین الطبسی الکازرگاهی. ... و نقل عنه فرهاد میرزا فی «رنبیل» و ذکر مؤلفه المیر کمال‌الدین حسین المتخلص بفنایی» (طهرانی، ۱۳۵۵: ۳۶۲). بهاء‌الدین املشی (۱۲۹۹-۱۳۳۹ ق) عضو مجلس مؤسسان و رئیس هیئت امنای کتابخانه ملی رشت، کتاب را به محمد بن حاجی محمد سمرقندی نسبت می‌دهد (روشن، ۱۳۸۷: ۸۶) و بارکوف، امیر علیشیر نوایی (۸۴۴-۹۰۶ ق) را نویسنده *مجالس‌العشاق* می‌داند (بارکوف، ۱۳۲۷: ۲۶۵). سرانجام فتوحی به «شیخ نویسا» اشاره دارد. شیخ نویسا نویسنده‌ای پنهانی است که متنی را به نام شخصی دیگر می‌نویسد (فتوحی، ۱۳۹۴ الف: ۴۹). با وجود اختلاف نظر و تنوع دیدگاه‌ها در باب نویسنده احتمالی *مجالس‌العشاق*، همچنان قوی‌ترین و صریح‌ترین گزینه همان سلطان حسین بایقرا آخرین فرمانروای مقتدر تیموری است؛ دست‌کم در خود متن *مجالس‌العشاق* نشانه‌ای دال بر نویسنده‌ای جز سلطان حسین بایقرا دیده نمی‌شود؛ حال آنکه دیگران نیز دلیل محکم مستند قانع‌کننده‌ای مبنی بر اینکه شخص یا اشخاص دیگری نویسنده کتاب هستند، ارائه نکرده‌اند.*

طرح نظریه شیخ نویسای فتوحی نیز تنها بر معماگونه‌گی ماجرا می‌افزاید. واقعیت این است که یا باید نظر بابر را پذیرفت که مؤلف اصلی کتاب گازرگاهی است و سلطان حسین آن را به خود بر بسته است، و یا نص صریح کتاب را پذیرفت که مؤلف خود را سلطان حسین بایقرا معرفی کرده و انگیزه‌های خود را برای نوشتن چنین کتابی را اینگونه شرح داده است: «هر آینه مدتها بیان قصه عاشقان به فحوای «نحن نقص عليك أحسن القصص بما أوحينا إليك هذا

القرآن وإن كنت من قبله لمن الغافلین» در دل خلجان نمود تا در این ولا به حکم فرموده: واردات عاشقی کز عشق می‌آید به گوش / عشق می‌گوید بگو عقل می‌گوید خموش. نقاب احتجاب از چهره مقصود بگشود از آن روی این مجموعه را ترتیب کرد» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۵ پ). در خاتمه کتاب نیز انگیزه خود را از تألیف کتاب عمل صالح و خیری می‌داند که جاودانی بماند «فاما کلام و العلم الذی یتتفع به الخواص و العوام از آسمان بقا و عز مثل آن دو (ساخت عمارات و فرزند صالح) به زمین فنا و خواری نمی‌آید هرگز» (همان: گ ۲۱۸ پ).

این انگیزه قوی درونی و معنوی برای نوشتن این کتاب و شواهد درون‌متنی دیگری که بر نویسنده‌ای دارای مقام سلطنت (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۲۱۵ پ) دلالت دارد و نیز شواهد تاریخی از عشق و عاشقی سلطان حسین بایقرا (واصفی، ۱۳۴۹: ۴۹۳) تشکیک بابر در مؤلف اثر را ضعیف می‌کند.

هدف از طرح مسئله مؤلف و ارتباط آن با ضرورت تصحیح دوباره این کتاب این است که ارائه تصحیح منقحی از اثر می‌تواند در شناسایی مؤلف راستین آن بسیار راهگشا باشد. برای نمونه، برای درک اینکه متنی منقح چطور می‌تواند به شناسایی مؤلف کمک کند یا دست‌کم از خطاهای انتساب نادرست جلوگیری کند، به یک مورد اشاره می‌شود:

فتوحی در مقاله «معمای نویسنده مجالس‌العشاق» بحثی را ذیل عنوان «جعل دیدار مؤلف با قاسم انوار (بخش الحاقی)» طرح کرده است. او در این مقاله مطلبی را که در دست‌نویس مورخ ۹۶۱ هجری قمری کتابخانه ملی در ادامه مجلس جامی آمده و در آن به دیدار راوی مطلب و قاسم انوار با عبارت «این فقیر در خراسان به خدمت حضرت قاسم انوار و شیخ بهاء‌الدین عمر بسیار می‌رسیدم...» اشاره شده است، جعلی و الحاقی می‌داند و بر این نظر است که «این فقیر» نمی‌تواند بایقرا باشد؛ زیرا سلطان حسین پس از مرگ قاسم‌انوار (۸۳۷ ق) به دنیا آمده است و «اگر گوینده سخن گازرگاهی باشد، در آخرین دیدارش با قاسم انوار دست‌کم باید بیست ساله باشد تا در مجلس نظربازی مشارکت کند». وی سپس سه دلیل بر الحاقی بودن این صفحه می‌آورد؛ اینکه در کهن‌ترین دست‌نویس (۹۶۱ ق) این صفحه به خطی دیگری و مورب به شرح حال جامی (مجلس ۵۵: ۲۱۳) الحاق شده است، دیگر اینکه در دست‌نویس‌های دیگر دست ایشان (مورخ ۹۷۲ ق. آرشیو ملی افغانستان و ۹۸۸ ق. کتابخانه ملی فرانسه و ۹۸۹ ق. کتابخانه مجلس شورای اسلامی) مطالب این صفحه الحاقی را ندارد و سوم اینکه «اگر مؤلف، قاسم‌انوار را درک کرده باید شرح دیدارش را در ذیل خود قاسم‌انوار می‌آورد» و نتیجه می‌گیرد که «ممکن است محرفان این بخش «نورا» که استاد کمال‌الدین حسین بوده را «انوار خوانده‌اند» (فتوحی، ۱۳۹۵ الف: ۴۶ و ۴۷).

در نقد این دیدگاه باید گفت این صفحه به اصطلاح جعلی و الحاقی تنها در نسخه مورخ ۹۶۱ ق. کتابخانه ملی جابه‌جا نقل شده است و در نسخه‌های دیگر از جمله همین نسخه آرشیو ملی افغانستان (بایقرا، ۹۷۲: گ ۱۵۹) این مطلب در ذیل شرح حال خواجه عبیدالله سمرقندی نگارش یافته و راوی این ماجرا شخص عبیدالله احرار است. بحث درباره نویسنده کتاب در مقاله‌ای دیگر قابل طرح است.

بررسی انتقادی تصحیح

بر تصحیح طباطبائی مجد، چند نوع ایراد وارد است که در ذیل عنوان‌های ساختار تصحیح و کاستی‌های آن، ایراد فهرست راهنما، عنوان‌بندی نادرست، خطا در اعداد و ارقام، درج نام‌های نادرست و نیز کاستی‌ها و ناراستی‌های متن بدان‌ها پرداخته خواهد شد:

ساختار تصحیح و کاستی‌های آن

طباطبایی مجد این اثر را با عنوان اصلی *مجالس العشاق* همراه با عنوان فرعی (تذکره عرفا) به چاپ رسانده است. این چاپ ۴۰۷ صفحه دارد؛ شامل توضیحی کوتاه از مصحح، تقریظ منشی محمد ظهیرالدین خان بهادر متخلص به ظهیر بر چاپ سنگی مورخ ۱۲۸۷ هجری قمری در شش صفحه، مقدمه مؤلف، متن هفتاد و پنج مجلس، خاتمه نویسنده کتاب، معنی پاره‌ای از لغات و اصطلاحات عرفانی، فهرست راهنما و فهرست منابع و مآخذ است. در مقدمه، مصحح پس از نقل مطالب خواندمیر و قراگوزلو درباره اثر و مؤلف آن، فروتنانه اظهار می‌دارد: «با تمام تلاش و وسواسی که در تصحیح و تحشیه این متن به عمل آمده، یقین بر این است که مقدمه، متن و توضیحات خالی از نقص و خطا نیست؛ همین قدر هست که کاری انجام شده و قدمی در راه احیاء نسخ دست‌نویس و مهجور فرهنگ و ادب کشور اسلامی مان برداشته شده است؛ هرچند کوتاه و لرزان» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: سه).

طباطبایی مجد در مقدمه کوتاه خود درباره روش تصحیح، مشخصات و ویژگی‌های نسخه‌های اساس، توضیحات لازم را ارائه نداده و تنها به ذکر نشانی دستیابی به نسخه‌ها، نام کاتب و تاریخ کتابت بسنده کرده است. مقدمه مفصل در چنین تحقیقاتی می‌تواند ابعاد متعدد متن را آشکار کند که جای آن خالی است. ضمن اینکه مصحح محترم درباره روش تصحیح خود نیز توضیحی ارائه نداده است. ممکن است این مسئله برای خوانندگان معمولی مسئله مهمی نباشد؛ اما برای پژوهشگران، آگاهی از روش تصحیحی که مصحح برگزیده یک مسئله مهم است. همچنین خوانندگان حرفه‌ای انتظار دارند در پانویس یا در بخش دیگری از تعلیقات و توضیحات، مصحح محترم نسخه‌بدل‌ها را ذکر کند که متن مصحح بی‌بهره از آن است. در عوض در پانویس‌ها تعلیقات طولانی‌ای آمده است که مشکلی از متن را حل یا بعدی از آن را آشکار نمی‌کند؛ برای مثال پانویستی را که مصحح در توضیح کتاب *لمعات* فخرالدین عراقی آورده است، نقل می‌کنیم. در متن *مجالس العشاق* آمده است: «و در نثر متن *لمعات* مصنف آن حضرت است» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۶۹). مصحح در تعلیقات پانویس درباره *لمعات* چنین آورده است: «رساله‌ای است مشتمل بر یک مقدمه و بیست و هشت لمعه که فخرالدین ابراهیم عراقی هنگام بحث درباره *فصوص‌الحکم* تألیف محی‌الدین بن العربی در خانقاه صدرالدین قونوی، با اقتباس از *سوانح* احمد غزالی بین ۶۶۸ تا ۶۷۰ هـ ق تألیف کرده است. اگرچه خود عراقی در دیباچه *لمعات* می‌گوید که این کلمه‌ای چند در بیان مراتب عشق، بر سنن *سوانح* به زبان وقت املا کرده می‌آید ولی نصرالله پورجوادی در *سلطان طریقت* (ص ۹۱) می‌گوید: برخلاف آنچه معمولاً پنداشته‌اند، منظور عراقی در اینجا صرفاً این نیست که می‌خواهد از اسلوب و سبک غزالی در *سوانح* تقلید کند؛ بلکه مراد او این است که می‌خواهد مسائل علم عرفان را با اصطلاحات مکتب احمد غزالی بیان کند. دکتر پورجوادی در ادامه می‌افزاید: اما فرق این دو (یعنی غزالی و عراقی) این است که غزالی خود مؤسس است و حال آنکه عراقی تابع و مقلد اوست. ولی دکتر نسرین محتشم ضمن رد این نظر و اینکه کار عراقی اصلاً جنبه تقلیدی ندارد، می‌نویسد: ارزش کار عراقی در این است که وی ضمن بهره‌گیری از *فصوص‌الحکم* ابن عربی و *سوانح‌العشاق* غزالی، کار یک مقلد را نکرده، بلکه برگرفته‌ها را در کارگاه ذوق سلیم و قریحه سرشار خود با عصاره دانش و بینش عارفانه خود آمیخته و اثری دگرگونه و بدیع و متعالی خلق کرده است. به‌هرحال تقریباً همه تذکره‌نویسان و پژوهندگان تاریخ عرفان و شارحان *لمعات* پذیرفته‌اند که *لمعات* از یک‌سو الهام‌گرفته از *فصوص‌الحکم* و فتوحات مکیه ابن عربی است و از سوی دیگر نگارش *لمعات* بر سنن *سوانح* صورت گرفته است» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۶۹). چنانکه دیده می‌شود غیر از چند سطر نخست، درج باقی توضیحات در پانویس، مناسبتی با سخن ندارد و ضروری نیست. در این تصحیح، از این دست تعلیقات فراوان است.

فهرست راهنمای کتاب که در صفحات ۳۶۵ تا ۳۹۷ جای گرفته است، شامل نام کسان، نام کتاب‌ها و نام جای‌هاست. این فهرست به ترتیب الفبایی تنظیم شده و ابتدا نام و سپس شماره صفحه مربوط به آن نوشته شده است. در بعضی موارد، هر جا مصحح لازم دانسته، نوع اسم‌ها نیز در داخل پرانتز قید شده است؛ برای مثال، در صفحه ۳۶۹ آمده است: «بحرالعلوم (کتاب) ۱۰۴، بخارا ۱۳۷ ح. ۳۷۵، بخاری (شاعر) ۱۹۷ ح، بدایون (شهر) ۱۳۷ ح». بدین ترتیب در آمیختگی نام کسان، کتاب‌ها و جای‌ها در فهرست، خواننده را با مشکلاتی در جست‌وجو روبه‌رو می‌کند. ضمن اینکه هیچ‌کدام از این اسامی در صفحه ارجاعی یافت نمی‌شود. این فهرست گویا مربوط به کتاب دیگری بوده است که اشتباهی به مجالس‌العشاق الحاق شده است؛ زیرا هیچ تطابقی با متن کتاب ندارد؛ برای نمونه درحالی‌که متن کتاب در صفحه ۳۶۵ به پایان می‌رسد، فهرست به اسم‌های عجیبی مانند «ژاژکه ما (معمار فرانسوی)» و «ژویکاری (معمار فرانسوی)» در صفحه ۳۷۲ کتاب ارجاع داده است! (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۳۷۸).

عنوان‌بندی نادرست

در نسخه‌های دست‌نویس مجالس‌العشاق، نسخه‌هایی وجود دارد که از روی نسخه‌ای مصور و یا نسخه‌ای کتابت شده است که جایی برای تصویرگری آن در آینده خالی گذاشته‌اند (برای مثال نسخه مورخ ۹۶۱ کتابخانه ملی). در این نسخه‌ها در محل نگاره منظور عبارت «موضع...» را می‌بینیم. در چاپ طباطبائی مجد این عنوان‌ها که در واقع بیانگر محل قرارگیری تصاویر نگارگری است جزو متن به شمار رفته و مصحح بخشی از متن را در ذیل این عنوان‌ها قرار داده است؛ برای مثال در صفحه ۱۷ عنوان چنین است: «موضع حضرت آدم (ع)» (همان: ۱۷).

همچنین مصحح محترم در همه سرعنوان‌ها واژه حکایت را افزوده است؛ درحالی‌که در نسخه‌های خطی، این واژه نیست. این اقدام مصحح جنبه حکایت‌گونگی به روایت‌ها بخشیده است. به نظر می‌رسد گزارش‌های کتاب به نظر نویسنده بیان امر واقع است نه حکایت و درج حکایت در عنوان‌ها از میزان «واقع‌نمایی» روایت‌ها می‌کاهد و این خلاف نظر نویسنده است. عنوان برخی مجالس هم اشتباه درج شده است؛ مثلاً متن صفحه ۲۴۵ مربوط به مجلس خواجه عیبالله است؛ اما در سرصفحه، عنوان قاسم انوار ذکر شده است؛ درحالی‌که مجلس قاسم انوار پیشتر در صفحات ۲۲۲ تا ۲۲۷ آمده بود.

خطا در اعداد و ارقام

وجود تعداد درخور توجه خطا در اعداد و ارقام، این شبهه را در ذهن خواننده ایجاد می‌کند که مصحح محترم دقت لازم را در ثبت اعداد و ارقام و تاریخ‌ها به کار نگرفته است؛ مثلاً در همان آغاز کتاب در مقدمه مصحح اینگونه می‌خوانیم: «... که به غلط تألیف آن را به سلطان حسین بایقرا (۸۹۳-۹۱۲ هـ ق) فرمانروای هنرپرور تیموری نسبت داده‌اند...» (همان: یک). درحالی‌که تاریخ صحیح حکومت تا وفات بایقرا از ۸۷۵ تا ۹۱۱ هجری قمری است؛ چنانکه سام‌میرزا می‌نویسد: «در شهور سنه خمس و سبعین و ثمانمائه (۸۷۵) بر یادگار محمد بایسنغری دست یافته... به سلطنت تمام خراسان رسید و مدت سی و هفت سال در مسند سروری غنود بعد از آنکه سنین عمرش از حد ستین گذشته بود و به حدود سبعین مشرف گشته در شهور سنه احدی و عشر و تسعمائه در موضع بابا الهی به جوار رحمت الهی ارتحال یافت» (سام‌میرزا، ۱۳۸۴: ۱۵) و یا در جای دیگری آورده است که «مجموع ارقام مصرع باد باقی حیات شاه جهان بر حسب ابجد، بیانگر رقم ۹۰۴ است که سال وفات حسین بایقراست» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۳۵۵). چنانکه ذکر شد تاریخ وفات بایقرا ۹۱۱ هجری است، نه ۹۰۴ هجری قمری.

درج نادرست نام‌ها

در اسامی اشخاص خطاهایی به متن راه یافته است؛ مثلاً در مجلس پنجاه و سوم، خواجه عبیدالله سمرقندی به اشتباه خواجه عبدالله نوشته شده است (همان: ۲۴۳).

«ناصرالدین عبیدالله احرار در ماه رمضان ۸۰۶ هـ در باغستان که دهی از توابع تاشکند است زاده شد» (نوشاهی، ۱۳۸۰: ۲۹).
 «مؤلف مجالس‌العشاق برای اکثر بزرگان منظور نظری تراشیده و قصه‌های عشقبازی آنان را نوشته است؛ مجلس پنجاه و دوم [بر اساس نسخه گنج‌بخش پاکستان] این کتاب مربوط به احرار است...» (همان: ۴۲).
 در جای دیگری می‌خوانیم: «می‌گویند روزی غلامان او در حدود اردبیل در صحرا به فتنه‌انگیز نام جوانی که پسر ترکمانی بود و از بقیسهٔ غران به آذربایجان آمده رسیده‌اند» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۳۰۶).

«بقیسهٔ غران» خطای بدخوانی نسخه است، صورت درست «بقعهٔ غزان» است. ضبط «بقیسهٔ غران» که مصحح کتاب اختیار کرده است، این را تداعی می‌کند که واژه ممکن است یک نام خاص جغرافیایی باشد؛ اما ضبط درست نسخهٔ نورعثمانیه نشان می‌دهد که صورت عام «ناحیهٔ حضور غزها» منظور بوده است (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱۹۰ پ).

کاستی‌ها و نادرستی‌ها

چنانکه ذکر شد طباطبائی مجد به دو دست‌نویس از مجالس‌العشاق که در سدهٔ سیزدهم هجری کتابت شده، دسترسی داشته است. او فروتنانه اظهار می‌دارد، نسخه‌های معتبری در اختیار نداشته است. به تحقیق، دوربودن تاریخ کتابت از تاریخ تألیف اثر و کم‌دقتی کاتبان موجب شده است تا لغزش‌ها و کاستی و فزونی‌های بسیاری به متن راه یابد. نگارندگان ۴۵ دست‌نویس از مجالس‌العشاق را شناسایی کرده‌اند و هم‌اکنون ۳۳ نسخه از آنها را در دست دارند. کهن‌ترین نسخهٔ ما مورخ ۹۶۱ ق کتابخانهٔ ملی ایران و پس از آن نسخه‌های مورخ ۹۷۲ هجری قمری کتابخانهٔ سپهسالار، ۹۷۲ آرشیو ملی افغانستان و ۹۸۲ هجری حکیم‌اوغلو ترکیه است؛ اما پس از تبارشناسی و بررسی‌های متنی بر ما آشکار شد که نسخهٔ ۹۸۷ هجری قمری نورعثمانیه ضبط درست‌تر و صورت اصیل‌تری دارد و پیداست که از روی نسخهٔ معتبری استنساخ شده است؛ بنابراین در این پژوهش، شاخص نقد تصحیح چاپ طباطبائی مجد نسخهٔ مورخ ۹۸۷ هجری کتابخانهٔ نورعثمانیه ترکیه است.

معرفی نسخهٔ مجالس‌العشاق کتابخانهٔ نورعثمانیه

این نسخه دست‌نویسی است در ۲۲۰ برگ، شامل یک مقدمه و ۷۲ مجلس، با جلد چرم ضربی سرطلبه‌دار، به خط نستعلیق خوش‌خوانا، مجدول با خطوط طلایی، با سرعنوان‌هایی به رنگ سرخ شنگرف، داری سرلوح نفیس آغازین و بدون نگاره و تزئینات کتاب‌آرایی در متن که در تاریخ ۹۸۷ هجری به دست کاتبی ناشناس در مکهٔ معظمه کتابت شده است. آغاز نسخه چنین است: «ای جمیلی که اشعهٔ لمعات حسنت هر جا چراغی برافروخت، ز آتش عشقش خان‌ومان‌ها بسوخت...» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱ پ).

ترقیمهٔ نسخه نیز چنین است: «تم الکتاب بعون الملک الوهاب بمکهٔ المعظمه، زادها تعظیما و تکریمما، یوم الثلاثاء آخر عشر الاوسط من رمضان المبارک سنة سبع و ثمانین و تسعمائه، اللهم اغفر لمصنعه و کاتبه و لجميع المؤمنین و المؤمنات» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۲۲۰ ر).

نگارندگان پس از بررسی کتاب مجالس‌العشاق، براساس شاخص منظور، ایرادهای متنی آن را در چند گروه رده‌بندی کرده‌اند:

(۱) کاستی‌ها و سقطات متن؛

(۲) افتادگی ابیات؛

۳) خطاهای ناشی از بدخوانی.

در ادامه، برای هر کدام از موارد ذکر شده نمونه‌هایی به تفصیل آورده می‌شود.

کاستی‌ها و سقطات متن

برخی از قسمت‌های متن مصحح طباطبایی مجد افتادگی‌های طولانی دارد که حتی اصل روایت را خدشه‌دار کرده

است؛ مثلاً در صفحه ۲۴۳، بخش اعظم مجلس پنجاه و سوم از قلم افتاده است. متن مصحح چنین است:

«بر ضمیر ایشان عکس انداخته، این بیت خواندند:

به فراغ دل زمانی نظری به ماهرویی به از آنکه چتر شاهی همه عمر و های وهویی

مکن ای صبا مشوش سر زلف آن جوان را که هزار جان خسرو به فدای تار مویی

و در ثلث آخر عمر میلی تمام او را با مولانا محمد قاضی نام عزیزی واقع بود» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۲۴۳ و ۲۴۴).

در نسخه مورخ ۹۸۷ هجری نورعثمانیه صورت کامل متن چنین است:

«بر ضمیر منیر آن حضرت عکس انداخت؛ آن حضرت این غزل را مناسب خواندند که: [غزل]

به فراغ دل زمانی نظری به خویرویی به از آنکه چتر شاهی همه عمر و های وهویی

نه بد است با جوانان به چمن شدن و لیکن هوس جمال جانان نرود به رنگ و بویی

نفسم به آخر آمد نظرم ندید سیرش به جز این نماند ما را هوسی و آرزویی

میرسد ناتوانم به طیب آدمی کش که چو مردنیست باری به نظاره چو اویی

به خدا که رشکم آید به رخس ز چشم خود هم که نظر دریغ باشد به چنان لطیف‌رویی

سخن سگان شب را نرسد مگر کسی را که شبیش بوده باشد گذری بگرد کویی

مکن ای صبا مشوش سر زلف آن جوان را که هزار جان خسرو به فدای تار مویی

شخصی بود حسینی قوال نام در مجلس ایشان حاضر می‌شد و نوبت خوانندگی را به جوانان خوش‌شکل کم می‌گذاشت. هر چند آواز رسا داشت و بسیار ورزش بدست آورده بود فاما در مجلسی که آن نوع جوانان باشند و خوانندگی کنند، آواز او را چون توان شنید؟ درویشان را گفتند که او را جزوی خرجی دهند و گویند که چون اینجا خواننده بسیار است اگر تو به گازرگاه روی دور نیست (بایقرا، ۹۸۷ ق: ۱۴۷ ر). بنابر آنکه در مزار گازرگاه چون هر هفته در روز پنجشنبه که روز بار مقرب باری است، مجلس سماع قایم می‌شده آنجا حاضر می‌شده؛ نیز خواننده‌های مقبول جمع می‌شده‌اند راضی بوده‌اند اضعاف آنچه آن حضرت بدو داده بوده‌اند، بدهند و از سر ایشان وا شود قبول نمی‌کرده. روزی حضرت مولانا به مزار موردالانوار آمده بوده‌اند؛ این قضیه را کسی به عرض ایشان رسانیده؛ انبساط بسیار کرده‌اند و چیزی دیگر خرجی بدو شفقت نموده‌اند و فرموده که مسجدی بوده که چند مقری خوش‌آواز داشته، مؤذنی بدآواز به عشق خود بدان مسجد رفته و بران مؤذنان خوش‌خوان سبقت می‌جسته، صاحب مسجد امیر نیکوسیرت عادل بوده نمی‌خواست که دلی از او آزرده شود؛ گفته ای جوانمرد این مسجد را مؤذنان قدیمی‌اند هریکی از ایشان را در ماهی پنج دینار وظیفه می‌دهم تو را ده دینار می‌دهم به جای دیگر رو. بر این قول می‌گویند اتفاق کردند و برفت پس از مدتی در گذری به سر راه آن امیر آمد و رکابش ببوسید (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱۶۷ پ) و گفت ای خداوند بر من حیف کردی که من به ده دینار از آن بقعه رفته‌ام

و اینجا که هستم به بیست دینار می دهند که به جای دیگر روم و من راضی نمی شوم! امیر را خنده گرفت و چیزی دیگر بر آن ده دینار افزود و گفت نستانی تا به پنجاه دینار راضی شوند.

ناخوش آوازی به بانگ بلند قرآن می خواند صاحب وجدی از او پرسیده که تو را مشاخره چند است؟ گفته هیچ. گفته چرا پس زحمت هرزه می کشی؟! گفته که از برای خدا می خوانم! گفت: از برای خدا مخوان. [بیت]

گر تو قرآن بدین نمط خوانی بیبری رونق مسلمانانی

در ثلث آخر عمر میل تمام او را با مولانا محمد قاضی نام عزیز می واقع شده بود» (نورعثمانیه: گ ۱۴۸ ر). ملاحظه می کنید که حجم افتادگی تا چه اندازه است.

در مجلس شصت و سوم هم چند صفحه از متن حذف شده است که هم ارزش تاریخ ادبیاتی بسیاری دارد و هم اینکه این افتادگی به بافت متن آسیب جدی وارد کرده است. در نسخه نورعثمانیه در محلی که در چاپ طباطبائی مجد معدوم است، مسدسی بلندبالا از عبدالواسع جبلی به همراه شأن نزول آن آمده است: «و چون امیر اسماعیل تمام قهستانات را از حیطة تصرف ملاحظه بیرون آورد، سلطان سنجر آن ولایت را - که مذکور شد - بدو تسلیم کرده مسلم داشت و تبرکات بسیار فرستاد و خلعت های پادشاهانه ارسال نمود؛ [محل سقطات متن] چنانکه در سیرت زنده پیل احمد جام نوشته شده» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۳۰۴).

بخش های افتاده براساس نسخه نورعثمانیه به این شرح است: «و چون امیر اسمعیل تمام قهستانات را از حیطة تصرف ملاحظه بیرون آورده سلطان سنجر آن ولایت را که مذکور شد بدو مسلم داشته و تبرکات بسیار فرستاد و خلعت های پادشاهانه ارسال نمود و عبدالواسع جبلی که شاعر او بوده فرموده که مسدسی محلی به اسم امیر اسمعیل گفته و همراه تبرکات فرستاده مشتمل بر فتح قهستانات و قلع و قمع ملاحظه و شکر آنکه ملک سلطان از حیطة تصرف ایشان نیز بیرون آمد و اسلام و ایمان را تقویت تمام شد و از فرزندان او که امیر سپه سالار حسام الدین و امیر علاء الملک باشند در آن امر چون سعی و کوشش بسیار واقع شده بود اسم ایشان را مذکور ساخته و جهت ایشان نیز تحفه ها فرستاده و چون امیر اسمعیل را لقب یمین الدوله و امین المله بخشیده در مسدس قبل از ذکر حسام الدین و امیر علاء الملک احمد در یک بند او را مذکور ساخته و مسدس این است: (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱۸۷ ر)

ابر نوروزی علم بر گوشه افلاک زد وز خروش فاخته گل جامه بر تن چاک زد

[...]

وانکه در عالم نخواهد این دعای مستجاب هر کجا باشد دعای نوح باشد همبرش»

(بایقرا، ۹۸۷ ق: ۱۸۷ پ؛ ۱۸۸ ر؛ ۱۸۸ پ: گ ۱۸۹ ر)

و چنانکه در صورت زنده پیل احمد جام نوشته اند، امیر اسماعیل یک نوبت به نیشابور آمده...» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱۸۹ پ).

برخی دیگر از نقصان ها در پاره های کلام و اجزا و عبارات جمله ها اتفاق افتاده است که معنای منظور نویسنده را مختل می کند. افتادگی متن در نسخه نورعثمانیه چنین است:

و مرا آنجا «شهر آشوب» می‌گفتند، اینجا «بلا و شور» می‌گویند. چون در عرب باشم «عشق»م خوانند و چون به عجم روم «مهر»م نامند. علی‌کل‌حال به قول قاسم الانوار:	
در عدم بگذار ما را بی‌خبر	نام او را گیر و نام ما مبر
من کی‌ام؟ سرگشته بیچاره‌ای	در بیابان فنا آواره‌ای
نی‌مبارک بنده‌ای نی‌مقبلی	هم ز دست خویش پا در گلی
[محل سقطات متن] پرورده و روی نیاز ندیده؛ چنانکه احمد غزالی فرموده «گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۲۱).	

نمونه‌ای دیگر:

شاهد ۲	
«و چون صفات خود در آدمی پوشانید.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۳)	«و چون خلعت صفات خود در آدمی پوشانید.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۵ ر)

طبیعی است که صفات را در آدمی نمی‌پوشانند!

شاهد ۳	
«چون به کریاس اساس بارگاه عالم‌پناه رسیدند» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۶)	«چون به کریاس گردون اساس بارگاه عالم‌پناه حسن رسیدند» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۷ ر)

کریاس گردون اساس مناسب‌تر و بامعناتر است؛ به معنی درگاهی که به‌سبب شکوه و بلندی، گویی آسمان، پایه و اساس آن است؛ مبالغه‌ای در وصف بارگاه پادشاهان و اعیان است. این ترکیب در متون دوره تیموری و صفوی به کار رفته است. در *خلد برین* (سده ۱۱ ق) آمده است: «ایشان بعد از ادراک ملاقات یکدیگر و اقامت رسوم و آداب از جانبین به اتفاق متوجه کریاس گردون اساس گشتند» (واله اصفهانی، ۱۳۷۹: ۳۰۹).

در این مثال:

شاهد ۴	
«و اگر نبات است خواه در کوه و خواه در صحرا همچون درخت نر و ماده، در سر هرکدام از عشق سودائی است و در دل هریک از جنس خود نوعی هوائی است.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۱)	«و اگر نبات است خواه در کوه و خواه در صحرا همچون درخت نر و ماده خرما، در سر هرکدام سودائی است و در دل هریک از جنس خود هوایی است.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۳ پ)

[توضیح] این بند از کتاب *مجالس‌العشاق* درباره کشش و تجاذب موجودات به جفت خود به‌سبب عشق است. واژه خرما، هم از نظر مفهومی و هم از نظر تناسب لفظی آن با واژه صحرا، بند را کامل می‌کند. از میان نباتات، خرما دارای جفت نر و ماده است.

در مثال پایانی، توانگران بازار اعمال معنی کامل‌تری نسبت به توانگران اعمال دارد:

شاهد ۵	
«در ثانی الحال مشاهده فرمودم چون خمر خورده بود حیران مانده‌ام از این حالت، جواب آمد که: «نگر لطف ما نه همین نگهدار توانگران اعمال است.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۴۲)	«در ثانی الحال مشاهده فرمودم چون خمر خورده بود حیران مانده‌ام از این حالت، جواب آمد که: «مگر همین لطف نگهدار توانگران بازار اعمال است.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۲۷ ر)

[توضیح] این بند در مجلس دوم *مجالس‌العشاق* آمده است که به ذوالنون مصری اختصاص دارد و ماجرای عشق او

به جوانی مست را روایت می‌کند. ذوالنون حیران است از اینکه چگونه جوانی مست به وساطت عقربی از گزش ماری حفظ می‌شود! این جواب را از غیب می‌شنود که «مگر همین لطف نگهدار توانگران بازار اعمال است؟ به عزت و جلال احدیت که درویشی و توانگری اگر قصد عالم عشق کنند در دست درویش هیزمی باشد نیم‌سوخته و در دست توانگر چراغی باشد افروخته نسیم عنایتی که از مشرق عشق و شمال حسن و جمال «لاتقنظوا من رحمة الله» بوزد نیم‌سوخته درویش را برافروزاند و چراغ توانگر را بنشانند» (همان).

افتادگی در ابیات

در نمونه زیر، نویسنده در اصل دو رباعی را پشت هم ذکر کرده است. از قلم افتادن بیت دوم رباعی اول در نسخه چاپی سبب شده است این توهم برای خواننده ایجاد شود که با شعری با قوافی یافتم، پرستم و نشستم روبه‌روست! صورت کامل رباعی اول در نسخه‌های خطی آمده است:

ای دل و دلدار چونت یافتم	وی گزیده یار چونت یافتم
توصیح مطلع حسنی من از هوای تو مستم	وز آفتاب جمالت من آفتاب پرستم
مرا به باغ چه حاجت کنون که روی تو دیدم	مرا ز سرو چه خیزد کنون که با تو نشستم

(گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۸)

این ابیات به همین صورت در کتاب چاپ شده است. بیت دوم رباعی اول در نسخه‌ها موجود است:

در بن بازار می‌جستم تو را	در سر بازار چونت یافتم
---------------------------	------------------------

(بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۷ پ)

بدخوانی‌ها

موارد بدخوانی در تصحیح طباطبائی مجد بسیار فراوان است؛ به گونه‌ای که زیبایی اثر را به عنوان یک اثر ادبی، بسیار تحت تأثیر قرار داده است. به مواردی از بدخوانی‌های کتاب اشاره می‌کنیم:

شاهد ۱	
<p>«بدین نوع از افق که ممر نزول فیض فرشته هندی طور که از عناصر به‌جای خاک و از طبایع به جای سودا و از عناصر به‌جای خار سیاه افتاده زحل را گردانیده و ممر نزول فیض فرشته‌وش که عناصر به‌جای آتش و از طبایع به‌جای صفرا و از موالید به‌جای عقرب زرد افتاده مریخ را ساخته و ممر نزول فیض فرشته با فر و بها که از عناصر به‌جای آب و از طبایع به‌جای بلغم و از موالید به‌جای ضفدع افتاده مشتری را گردانیده و ممر نزول فیض آن فرشته که یکی از آتش و یکی از برف که از عناصر به‌جای هوا و [نسخه ۹۶۱: از طبایع به‌جای خون] و از موالید به‌جای انسان واقع شده یعنی آن جوان عطار را ساخته.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۲۸ پ)</p>	<p>«بدین نوع از افق که ممر نزول فیض فرشته هندی طور که از عناصر به‌جای خاک و از طبایع به جای سودا و از عناصر به‌جای خار سیاه افتاده زحل را گردانیده و ممر نزول فیض فرشته‌وش که عناصر به‌جای آتش و از طبایع به‌جای صفرا و از موالید به‌جای عقرب زرد افتاده مریخ را ساخته و ممر نزول فیض فرشته با فر و بها که از عناصر به‌جای آب و از طبایع به‌جای بلغم و از موالید به‌جای ضفدع افتاده مشتری را گردانیده و ممر نزول فیض آن فرشته که یکی از آتش و یکی از برف که از عناصر به‌جای هوا و از موالید به‌جای خون و از موالید انسان واقع شده یعنی آن جوان عطار را ساخته.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۴۴)</p>

[توضیح] این بند نیز از مجلس ذوالنون مصری و جوان مستی است که نزدیک است مار سیاهی او را بگزد و عقرب زردی جان او را نجات می‌دهد. انتخاب‌های نادرست و بدخوانی‌ها و افتادگی‌های این بند در چاپ موجود، درک این

بند را دشوار کرده است. با رجوع به نسخه‌های معتبر و انتخاب صورت درست متن، ابهام از بین می‌رود. بدخوانی‌های «افق» و «خار» و افتادگی واژه‌های «ترک»، «نزول» و «به‌جای»، به‌جای صورت درست «توافق»، «مار»، «فرشته ترک‌وش»، «ممر نزول فیض» و «از موالید به‌جای انسان» متن را نامفهوم کرده است.

شاهد ۲	
«و دمد آب علم «و من الماء کل شیء حی» با نسیم «ان لربکم فی ایام دهرکم نفحات» از یمن یمین الله بدین حبه‌القلب می‌رسد.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۲۶)	«و دمد آب علم «و من الماء کل شیء حی» با نسیم «ان لربکم فی ایام دهرکم نفحات» از یمن یمین الله بدین حبه‌القلب می‌رسد.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱۴ ر)

[توضیح] «دمد آب علم» بدخوانی و یا غلط تایپی است. صورت درست آن «مدد آب علم» است، یعنی مدد و یاری آب علم «و من الماء...» بدین حبه‌القلب رسید و باعث رشد و نمو آن شد.

شاهد ۳	
«عاشقان استنشاق روایح آن نسیمات می‌نمایند که فتغه ضوالها.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۲۶)	«عاشقان استنشاق روایح آن نسیمات می‌نمایند که الا فتعرضوا لها.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱۴ پ)

[توضیح] «الا فتعرضوا لها» بخشی از حدیث نبوی «ان لربکم فی ایام دهرکم نفحات ألا فتعرضوا لها» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۳۱) است که به‌غلط ضبط شده است.

شاهد ۴	
«و نم بشریت در او نگذارد و چندان که پیچ او شود زودتر گردد از اینجاست که امام احمد غزالی گفته:	«و نم بشریت در او نگذارد و چندان که پیچ او بیشتر شود زودتر گردد از اینجاست که امام احمد غزالی گفته:
رویم چو بدید آن سرو نگار گفتا که دگر به وصلم امید مدار زیرا که تو ضد ما شدی در دیدار تو رنگ خزان داری و ما رنگ بهار» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۲۷)	رویم چو بدید زرد آن سبز نگار گفتا که دگر به وصلم امید مدار زیرا که تو ضد ما شدی در دیدار تو رنگ خزان داری و ما رنگ بهار» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۱۴ پ)

[توضیح] این بند در توصیف گیاه عشقه است که به گرد درختان می‌پیچد و آنها را زرد و خشک می‌گرداند. هرچه پیچ عشقه بیشتر شود گیاه زودتر گردد. تمثیلی است از عشق که نم بشریت را از آدمی می‌گیرد. در رباعی نیز نسخه نورعثمانیه به‌جای واژه سرو با انتخاب سبز و تضاد بین سبز و زرد غنای بیشتری به شعر بخشیده است.

شاهد ۵	
«پس هر مظهري که هست، آرزوی حسن عشقش نمی‌گذارد که روی‌پوش شود. از آن‌روست که عاشق آن است که با معشوق هم‌آغوش گردد و تا جمال خود را بنماید، خواهد که هر زمان خود را به‌طوری دیگر بیاراید.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۳)	«پس هر مظهري که هست از روی حسن، عشقش نمی‌گذارد که روی‌پوش شود. از آن‌روست که عاشق با معشوقی هم‌آغوش گردد تا جمال خود را بنماید، خواهد که هر زمان خود را به‌طور دیگر بیاراید.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۴ ر)

[توضیح] هر مظهري که هست او را عشق، به‌سبب حسن، نمی‌گذارد که روی‌پوش شود و در پرده بماند. عاشق به این سبب با معشوقی هم‌آغوش گردد تا جمال خود را بنماید.

شاهد ۶	
«و از آن شناخت که تعلق به خود داشت، عشق پدیدار شد که آن را مهر گویند که برزخست میان عاشقی که اقتضای عشق است تعیین و تنزل و معشوق است که نفس تیزرو عین تجلیست...» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۱۵-۱۶)	«و از آن شناخت که تعلق به خود داشت، عشق پدیدار شد که آن را مهر گویند که برزخی است میان عاشقی که اقتضای عشق است به تعیین و تنزل و میان معشوقیت است که نفس تبرز و عین تجلی است...» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۶ پ)

[توضیح] معشوقیت نفس تبرز و برتری‌جویی و عین تجلی است. مؤلف به تضاد بین تنزل و تبرز در عاشقیّت و معشوقیت توجه داشته است؛ بنابراین تیزرو که انتخاب چاپ موجود مجالس‌العشاق است نادرست است.

شاهد ۷	
«در صورت مار سیاه درآمده خواست که او را زخمی زند و رقیقه حیات را از وی قطع کند.» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۴۵)	«در صورت مار سیاه در آمده خواست که او را زخمی زند و ربقه حیات را از وی قطع کند.» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۲۹ ر)

[توضیح] یعنی خواست که او را زخمی زند و رشته حیات را از او قطع کند در مجمع‌الانساب آمده است: «در آنجا حصاری محکم بود که آن از جیحون برآورده بودند و مدتی محاربت افتاد تا شهر و قلعه هر دو مستخلص شد و بر هیچ‌کس ابقا نرفت و همه را به صحرا راندند و از ربقه حیات خالی گردانیدند.» (شبانکاره‌ای، ۱۳۷۶: ۲۳۸)

در چاپ طباطبائی مجد مواردی دیده می‌شود که مصحح نتوانسته است صورت درست واژه را بخواند؛ به همین سبب در کنار آن واژه از علامت سؤال [؟] استفاده کرده است. این موارد با رجوع به نسخه‌های خطی به‌سهولت رفع می‌شود. در ذیل دو مورد برای مثال ذکر می‌شود:

شاهد ۱	
«... جمعی پیران سیصد ساله و چندی از جوانان عنبرین کلاله مثلین [؟] غزاله و آن بیچاره پریشان روزگار با دلی ریش و جگری پرکاله...» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۳۴۰)	«... جمعی از جوانان عنبر کلاله و چندی از پیران صد ساله و آن بیچاره پریشان روزگار با دلی ریش و جگری پرکاله...» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۲۱۰ ر)

عبارت «مثلین غزاله» در نسخه‌های کهن‌تر، از جمله نسخه نورعثمانیه و کتابخانه ملی ایران وجود ندارد؛ اما صورت درست آن (مشکین غزاله) را می‌توان در برخی نسخه‌های دیگر مانند کتابخانه ملی فرانسه (گ ۲۴۳) یافت.

شاهد ۲	
«و حضرت حق چون ما را به قدر توانایی به ارتفاع بقاع و ایفاع [؟] فرزندان و اتباع موفق گرداند...» (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۳۵۵)	«و حضرت حق ما را چون به قدر توانایی به ارتفاع بقاع و ایفاع فرزندان و اتباع موفق گرداند...» (بایقرا، ۹۸۷ ق: گ ۲۱۹ ر)

[توضیح] «ایفاع» اصطلاحی فقهی در مقابل عقد است. عقد دو طرف ایجاب و قبول دارد و ایفاع یک‌طرفی است و معاملاتی که غرض مهم آن دنیا باشد و وقوع آن به دو طرف نیاز نداشته باشد، ایفاع است. هر معامله یا عملی که اثر شرعی دارد، اگر ترتیب اثر بر آن موقوف به رضایت دو طرف باشد، عقد است و اگر رضایت یک طرف در آن کافی باشد، ایفاع خواهد بود (سجادی، ۱۳۷۳: ۳۶۰).

نتیجه‌گیری

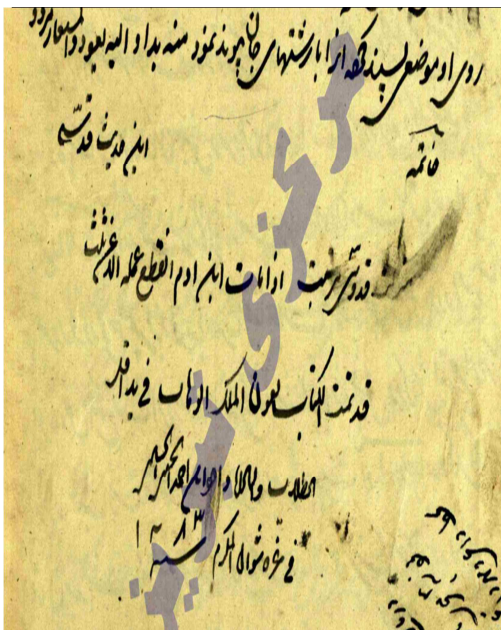
در این مقاله، تصحیح طباطبائی مجد از مجالس‌العشاق بررسی شد تا با آشکارسازی خطاها و کاستی‌های آن،

ضرورت تصحیح دوباره اثر به اثبات برسد. به همین منظور، پس از معرفی اجمالی اثر، مؤلف، چاپ‌های پیشین اثر و نسخه‌های خطی اساس تصحیح طباطبائی مجد، نسخه‌های نویافته معرفی شد و براساس آنها - به‌عنوان محک و شاخصی برای شناسایی خطاهای چاپ‌های پیشین - ایرادات و اشکالات چاپ پیشین در دو بخش کلی بررسی شد؛ این ایرادها عبارت است از: خطاهای ناشی از در اختیار نداشتن نسخ خطی اقدم و معتبر، خطاهای چاپی و مطبعی و چند زیر بخش کاستی‌ها، خطاهای عنوان‌بندی، خطای در فهرست‌بندی، لغزش در ضبط اعداد و ارقام و تاریخ‌ها، به دست ندادن نسخه‌بدل‌ها و... حاصل آنکه با توجه به خطاهای بسیار راه‌یافته به اثر و استحاله زیبایی‌شناختی و معنایی اثر، تصحیح دوباره آن ضروری، اجتناب‌ناپذیر و بایسته است.

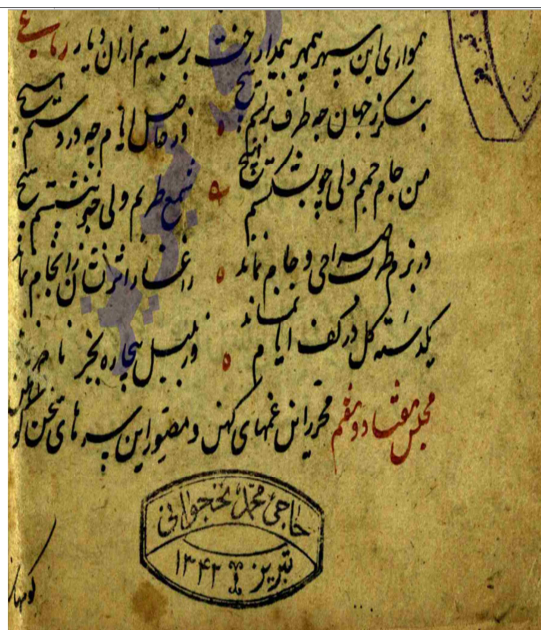
منابع

- ۱- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین (۱۳۸۹). *عرفات العاشقین و عرصات العارفین*، جلد ششم، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری و آمنه فخر احمد، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ۲- بابر، ظهیرالدین محمد (۱۳۰۸). *تجارب‌الملوک (ترجمه توزک بابری)*، ترجمه عبدالرحیم خان‌خانان (۹۹۷ ق)، بمبئی: میرزا محمد شیرازی مشهور به ملک‌الکتاب.
- ۳- بارکوف، ا. (۱۳۲۷). «علیشیر نوایی به مناسبت جشن پانصد ساله تولد او»، ترجمه ولی‌الله شادان، *جهان نو*، شماره ۱۱، جلد ۳، ۲۳۰-۲۶۰.
- ۴- بایقرا، سلطان حسین. *مجالس العشاق*، تهران: کتابخانه ملی ایران، شماره ۶۰۸۳-۵ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۹۶۱ ق.
- ۵- ----- *مجالس العشاق*، تبریز: کتابخانه ملی تبریز، شماره ۳۱۹۵ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۱۲۸۳ ق.
- ۶- ----- *مجالس العشاق*، تبریز: کتابخانه ملی تبریز، شماره ۳۱۸۰ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۱۳ ق.
- ۷- ----- *مجالس العشاق*، ترکیه: کتابخانه حکیم اوغلو، شماره ۶۶۷ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۹۸۲ ق.
- ۸- ----- *مجالس العشاق*، کابل: آرشیو ملی افغانستان، شماره ۱ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۹۷۲ ق.
- ۹- ----- *مجالس العشاق*، تهران: کتابخانه سپهسالار، شماره ۲۷۱۵ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۹۷۲ ق.
- ۱۰- ----- *مجالس العشاق*، ترکیه: کتابخانه نورعثمانیه، شماره ۴۲۱۱ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۹۸۷ ق.
- ۱۱- ----- (۱۸۷۰ م). *مجالس العشاق*، با تقریض محمد ظهیرخان بلگرامی، هندوستان: لکهنو.
- ۱۲- ----- (۱۸۷۶ م). *مجالس العشاق* [چاپ سنگی]، هندوستان: بی‌نا.
- ۱۳- ----- (۱۸۹۸ م). *مجالس العشاق* [چاپ سنگی]، هندوستان: کانپور.
- ۱۴- ----- (۱۸۹۸ م). *مجالس العشاق* [چاپ سنگی]، هندوستان: نول‌کشور.
- ۱۵- پورجوادی، نصرالله (۱۳۸۵). *زبان حال در عرفان و ادبیات فارسی*، تهران: هرمس.
- ۱۶- ----- (۱۳۸۸). «سلطان سنجر در زیر پل؛ تأملی در مینیاتور مجالس العشاق»، گزارش میراث، دوره دوم، سال چهارم، شماره ۳۵، ۱۷-۱۵.
- ۱۷- جامی، نورالدین عبدالرحمن (۱۳۷۰). *نفحات الانس من حضرات القدس*، تصحیح محمود عابدی، تهران: اطلاعات.

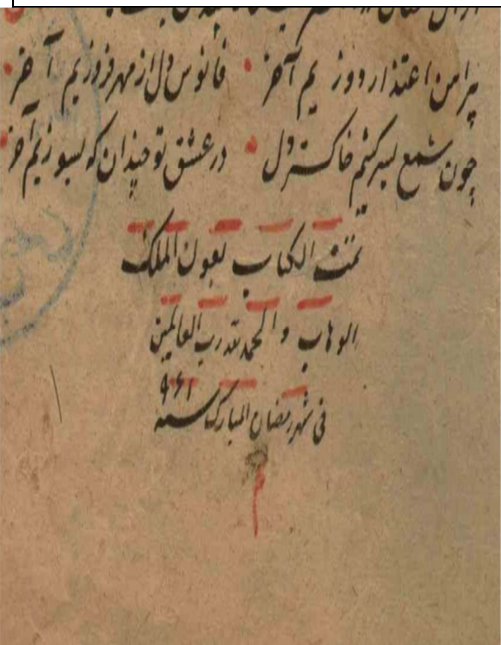
- ۱۸- کاشی، تقی‌الدین. خلاصه الأشعار و زیادة الافکار، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۲۷۲/۴۴۶۳۶ [نسخه خطی]، سده ۱۱ ق، رکن ۱، جلد ۱.
- ۱۹- گازرگاهی، کمال‌الدین حسین (۱۳۷۵). مجالس‌العشاق، تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: زرین.
- ۲۰- خوشگو، بندر ابن داس (۱۳۸۹). سفینه خوشگو، جلد دوم، تصحیح سید کلیم اصغر، تهران: کتابخانه و موزه مجلس شورای اسلامی.
- ۲۱- ذکاوته قراگوزلو، علیرضا (۱۳۷۰). «تحلیلی بر کتاب مجالس‌العشاق»، تحقیقات اسلامی، شماره ۱، ۲۲۱-۲۳۱.
- ۲۲- روشن، محمد (۱۳۸۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی جمعیت نشر فرهنگ رشت، تهران: مؤسسه نشر میراث مکتوب.
- ۲۳- سام‌میرزا صفوی (۱۳۸۴). تحفه سامی، تصحیح رکن‌الدین همایونفرخ، تهران: اساطیر.
- ۲۴- سجادی، جعفر (۱۳۷۳). فرهنگ معارف اسلامی، جلد ۱، تهران: کوشش.
- ۲۵- شبانکاره‌ای، محمد بن علی (۱۳۷۶). مجمع‌الأنساب، جلد دوم، تصحیح هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- ۲۶- شمیسا، سیروس (۱۳۸۱). شاه‌دبازی در ادبیات فارسی، تهران: فردوس.
- ۲۷- طهرانی، شیخ آقابزرگ (۱۳۵۵). الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت: دارالاضواء، چاپ دوم.
- ۲۸- فتوحی رودمجنی، محمود (۱۳۹۵ الف). «معمای نویسنده مجالس‌العشاق»، آینه میراث، دوره ۱۴، شماره ۵۹، پاییز و زمستان، ۳۵-۵۲.
- ۲۹- فتوحی، محمود (۱۳۹۵ ب). صد سال عشق مجازی، تهران: سخن.
- ۳۰- قزوینی، صفی بن ولی (۱۳۹۲). تصحیح کتاب مرآت‌الاخلاق و تحقیق درباره آن، تصحیح هانیه اسدپور فعال مشهد، مشهد: پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۳۱- نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۹). رجال حبیب‌السیر. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۳۲- نوشاهی، عارف (۱۳۹۱). کتابشناسی آثار فارسی چاپ شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) از ۱۱۶۰-۱۳۱۶ ه.ش، ج ۴، تهران: میراث مکتوب.
- ۳۳- نوشاهی، عارف (۱۳۸۰). احوال و سخنان خواجه عبیدالله احرار، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ۳۴- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۶۳). ترجمه بحارالانوار: قسمت سوم از جلد پانزدهم، مترجم: ابوالحسن موسوی همدانی، تهران: کتابخانه مسجد حضرت ولی عصر (عج)، جلد ۲.
- ۳۵- واصفی، زین‌الدین محمود (۱۳۴۹). بدایع الوقایع، ج ۲، تصحیح الکساندر بلدروف، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۳۶- واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۹). خلد برین روضه‌های ششم و هفتم (تاریخ تیموریان و ترکمانان)، تصحیح هاشم محدث، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ۳۷- واله داغستانی، علیقلی خان (۱۳۹۱). تذکره ریاض‌الشعرا، جلد دوم، روضه‌الالف، تصحیح ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

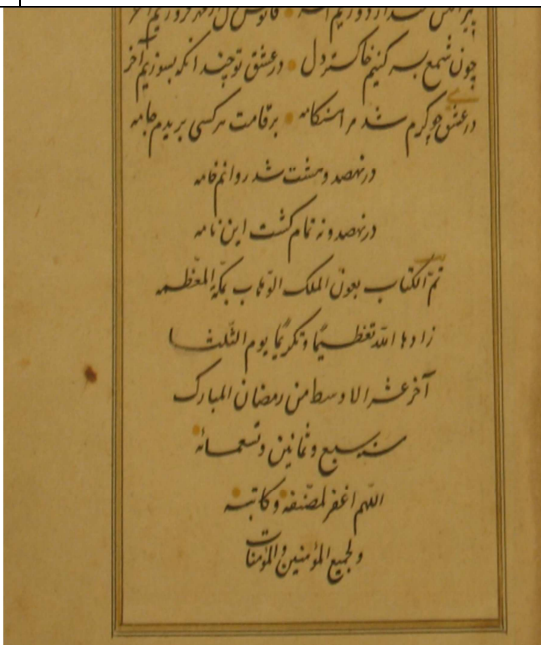
شکل ۲: نسخه ۳۱۹۵ تبریز مورخ ۱۲۸۳

شکل ۱: نسخه ۳۱۸۰ تبریز - در آغاز و انجام افتادگی دارد.

شکل ۴: نسخه ۹۶۱ کتابخانه ملی ایران

شکل ۳: نسخه ۹۸۷ کتابخانه نورعثمانیه ترکیه

